

PROVINCIE UTRECHT

RUIMTELIJK ACTIEPROGRAMMA 2012-2015

INHOUD

RUIMTELIJK ACTIEPROGRAMMA 2012 – 2015

Het programma	3
Financiën	6
Communicatie	7
VOORTGANG PROJECTEN	
Project 1: Toekomst Bodemdalingsgevoelig Gebied	8
Project 2: Duurzame Energie Goed Ingepast	9
Project 3: Duurzaam Behoud van Historische Buitenplaatsen	10
Project 4: Kantorenmarkt; Vraag en Aanbod in Evenwicht	11
Project 5: Optimale Inpassing van Infrastructuur	12
Project 6: Ruimtelijke Agenda Gemeenten	13
Project 7: Handreiking Ruimte voor Ruimte en andere vormen van functiewijziging	15
Project 8: Handreiking Kwaliteit van Kernrandzones	16
Project 9A: Stimulering (gebruik) Kwaliteitsgids Utrechtse Landschappen	17
Project 9B: Ervenconsulentschap	18
Project 10A: Handreiking EHS-instrumenten	19
Project 10B: Gebiedsgerichte Aanpak voor Kwaliteitswinst Natuur en Recreatie	20
Project 11: Innovatieve Stallen	21
Project 12: Visie op de Recreatiezone	22
Project 13: Visie op Food Valley	24
Project 14: Eiland van Schalkwijk	25

RUIMTELIJK ACTIEPROGRAMMA 2012-2015

HET PROGRAMMA

Het Ruimtelijk Actieprogramma 2012 – 2015 (RAP.2) geeft uitvoering aan de Provinciale Ruimtelijke Structuurvisie 2012 – 2028 (PRS). De projecten die we in het RAP.2 uitwerken komen voort uit de PRS en sluiten aan bij actuele ruimtelijke vraagstukken. Hiermee werken we aan een meer heldere doorwerking in provinciaal en regionaal ruimtelijk beleid, actuele aandachtspunten voor de 4 jaarlijkse herijking van de PRS, én meer scherp op het bereiken van samenhangende provinciale doelen bij integrale gebiedsontwikkeling.

Het RAP.2 richt zich op

1. Concretiseren van het ruimtelijk beleid;
2. Versterken van samenwerking met partijen (intern en extern) in het ruimtelijk werkveld;
3. Vernieuwen van het toepassen van het ruimtelijk instrumentarium (vernieuwen van de aanpak).

Deze programmadoelen brengen we in de diverse projecten tot stand. Dit doen we door in de projecten van het RAP.2 te werken aan concrete casussen en pilotprojecten. Zodoende bieden we oplossingen voor urgente kwesties en krijgt tegelijkertijd de beleidsuitvoering voeding vanuit de praktijk.

In de PRS hebben wij er voor gekozen in zoveel mogelijk gevallen afwegingsruimte voor de gemeente te bieden. Wij verwachten daarbij dat de gemeenten de keuzes helder onderbouwen. In de PRS hebben wij verder ten aanzien van diverse aspecten aangegeven dat wij “aandacht vragen”, “vragen rekening te houden met” en vergelijkbare formuleringen. Wij vertrouwen er op dat de gemeenten hier invulling aan geven. Deze omslag van toetsings- naar ontwikkelingsplanologie kan niet kortweg vertaald worden in minder regels. Ook ontwikkelingsplanologie vraagt om regulering, maar wel anderssoortige regels: minder kwantitatieve normering en juist meer kwalitatieve randvoorwaarden waaronder ontwikkelingen kunnen plaatsvinden. Bij ontwikkelingsplanologie gaat het ook om de invulling van de rollen van overheid. Bij de rol van de provincie gaat het vooral om het niet meer toetsen achteraf maar om de betrokkenheid in het voortraject. De rolverdeling tussen overheden is nog een zoektocht.

Met het experiment *Eiland van Schalkwijk* – dat in het RAP.2 wordt uitgewerkt- spelen we hier op in. In dit experimentgebied geven we invulling aan de nieuwe vorm van planologie, waarbij de gemeentelijke structuurvisie richting geeft en initiatiefnemers nadrukkelijk worden *uitgenodigd* om met hun ideeën en plannen invulling te geven aan de realisatie van de ambities. Overheden (gemeente, provincie en waterschap) trekken gezamenlijk op om initiatiefnemers te begeleiden, waarbij het *kunnen*-hoe kan het wel- in plaats van het *mogen* voorop staat. Deze rolopvatting en manier van werken (faciliteren) sluit aan op de behoeften van de hedendaagse *netwerksamenleving*.

Het versterken van de kwaliteit van het landelijk gebied is één van de prioritaire keuzes van de PRS. Onze rol en bemoeienis met de ruimtelijke kwaliteit verschilt per gebied. De kwaliteit van de kernrandzone kan naar onze mening op veel plaatsen verbeteren. Wij willen

gemeenten stimuleren om met een goede integrale visie voor de kernrandzone te komen. Zo'n integrale visie kan worden benut bij het beoordelen van op kwaliteitsverbetering gerichte ontwikkeling. In ons beleid voor zowel de kernrandzone als het landelijk gebied stimuleren wij de gewenste kwaliteitsverbetering door de inzet van ontwikkelplanologisch instrumentarium: om de gewenste ontwikkeling te realiseren zijn rood-voor-groenarrangementen mogelijk. We kiezen er voor om het evenwicht tussen de kwaliteitstoename en de rode ontwikkelingen zo min mogelijk in kwantitatieve zin te reguleren. Hiermee bevorderen we maatwerk en creativiteit. Dit maakt het wel noodzakelijk om toe te lichten waar het om gaat bij kwaliteit, wat onder ruimtelijke kwaliteit wordt verstaan. Daarvoor stellen we in het RAP.2 voor meerdere thema's -waaronder voor de *Visie op de Kernrandzone*-handreikingen op.

De inspanningen van het RAP.2 passen binnen de prioritaire keuzes van de PRS en dragen bij aan de realisatie van de drie pijlers¹. De thema's zijn uitgewerkt naar een zestiental projecten. Het gaat om de volgende projecten:

1. Toekomst Bodemdalingsgevoelig gebied
2. Duurzame Energie goed ingepast
3. Duurzaam behoud Buitenplaatsen
4. Kantorenmarkt: vraag en aanbod in evenwicht
5. Optimale inpassing infrastructuur
6. Ruimtelijke Agenda Gemeenten
7. Handreiking Ruimte voor Ruimte

8. Handreiking kwaliteit van Kernrandzones
9. Kwaliteitsgidsen Utrechtse Landschappen:
  - a. Stimulering (gebruik) Kwaliteitsgids Utrechtse Landschappen
  - b. Ervenconsulentschap
10. Handreiking EHS instrumenten:
  - a. EHS instrumentarium
  - b. Gebiedsgerichte aanpak voor kwaliteitswinst natuur en recreatie
11. Innovatieve stallen
12. Visie op de Recreatiezone
13. Visie op Food Valley
14. Eiland van Schalkwijk

Na de vaststelling van het RAP.2 door Provinciale Staten (2 juli 2012) is de tweede helft van 2012 benut om de projecten verder uit te werken in projectplannen en is de uitvoering van de projecten gestart. Hiermee heeft het RAP.2 vooruit gelopen op de definitieve vaststelling van de PRS (februari 2013). Dit sluit aan op de ambities van het Coalitieakkoord en heeft geen tijd verloren laten gaan. In 2013 hebben de projecten verder uitwerking gekregen.

Dat de projecten van het RAP.2 actueel zijn en inspelen op behoeften bij diverse partijen in het werkveld blijkt ondermeer uit de volgende ontwikkelingen:

- Het project *Toekomst Bodemdalingsgevoelig Gebied* heeft op Rijksniveau de aandacht getrokken en is benoemd als proeftuinproject in het kader van het Deltaprogramma Nieuwbouw en herstructurering. In Europees verband (Climate Kic) werken we mee aan een onderzoek waarin wordt onderzocht of via

¹ Vanuit een integrale aanpak onderscheidt de PRS drie pijlers voor ruimtelijke ontwikkeling:
1. Een duurzame leefomgeving 2. Vitale dorpen en steden 3. Landelijk gebied met kwaliteit

marktwerking op CO2-rechten, bodemdaling is te remmen. Ook vanuit andere provincies (o.a. Friesland) is er belangstelling voor de Utrechtse benadering. In een vervolgfase zal dit project worden opgeschaald naar het Groene Hart.

- Utrecht wil in 2040 een energieneutrale provincie zijn. Dit betekent dat de komende jaren een transitie naar duurzame energie opwekking gemaakt moet worden. Momenteel dienen zich meerdere initiatieven voor duurzame energieopwekking aan. Het gaat daarbij niet alleen om windmolens, maar ook om andere vormen van energieopwekking (zonneweide's, biovergisting, geothermie). De ambitie vraagt om een zorgvuldige ruimtelijke inpassing. Met het project *Duurzame Energie goed ingepast* ontwikkelen we aan de hand van deze initiatieven hiervoor de bouwstenen. De onafhankelijk Adviseur Ruimtelijke Kwaliteit heeft Energielandschappen als één van de speerpunten opgenomen in haar programma en hierover een advies uitbrengen. Dat advies zal worden betrokken in het project *Duurzame Energie goed ingepast*.
- Onder andere uit het project *Duurzaam behoud Buitenplaatsen* komt naar voren dat er grenzen zijn aan 'rood-voor-groen' arrangementen. Zeker in de huidige vastgoedmarkt bieden 'rode' ontwikkelingen maar beperkt een oplossing voor de exploitatie van de buitenplaatsen. De ontwikkelkosten zijn hoog, de verdienmogelijkheden zijn beperkt en de impact van de nieuwe bebouwing op de bestaande kwaliteit is vaak erg groot.
- De *kantorenmarkt* is nog altijd urgent probleem. Vanuit de provincie is hierop een integrale aanpak

ontwikkeld. Het ruimtelijk spoor binnen deze aanpak wordt vanuit het RAP.2 gefaciliteerd. De provincie is met de gemeentelijke regio's in overleg om in regionaal verband keuzes concreet te maken en vast te gaan leggen. Met enkele gemeenten werkt de provincie al samen aan een verkenning van nieuw toekomstperspectief voor kantoorlocaties.

- Voor het opstellen van *Visies op de Kernrandzone* zijn in zeven gemeenten trajecten gestart. Wij hebben in gesprekken met gemeenten de vragen en behoeften geïnventariseerd. Hierbij werken we samen met de Adviseur Ruimtelijke Kwaliteit, die het thema kernrandzone als één van de speerpunten in haar programma heeft opgenomen.
- In de nabijheid van Natura 2000-gebieden is een moeilijke situatie ontstaan voor economische activiteiten die een stikstofuitstoot veroorzaken. In het Programma Aanpak Stikstof (PAS) werkt de provincie al samen met andere overheidspartijen om hier een oplossing voor te vinden. Wij willen hier een extra inzet op plegen en innovaties stimuleren die leiden tot een vermindering van stikstofemissie. In het project *Innovatieve Stallen* pakken we deze extra inzet op.
- Het experiment *Eiland van Schalkwijk* staat voor een vermindering van het aantal regels, het handelen vanuit een andere attitude en het meer ruimte bieden aan de energie in het gebied zelf tot een duurzame toekomst voor het Eiland. Nu al is duidelijk dat meer 'loslaten' (mocht dat een van de uitkomsten van het leren zijn) niet betekent dat we achterover kunnen leunen. Integendeel; gemeente en gebied moeten kunnen bouwen op actieve

betrokkenheid van de provincie en hebben hier ook behoefte aan. Uitnodigingsplanologie vraagt om een pro-actief faciliterende overheid, waarbij de overheidslagen met scherp oog voor de eigen verantwoordelijkheden intensief samenwerken.

Kijkend naar de ontwikkelingen in de diverse projecten, dienen zich op programmaniveau een tweetal dilemma's aan. Wij willen deze dilemma's in de komende periode nader verdiepen. Het gaat om:

- *Reguleren versus Maatwerk*; In de PRS hebben we er voor gekozen om kwalitatieve criteria te laten prevaleren boven kwantitatieve en daarbij zoveel mogelijk afwegingsruimte bij gemeente te laten. In de diverse RAP projecten werken we aan een handreiking met als doel om gemeenten en initiatiefnemers houvast te bieden bij het toepassen van het ruimtelijk beleid. Tegelijkertijd is er bij gemeenten en initiatiefnemers behoefte aan duidelijkheid, wat mag wel en wat mag niet. Dit roept een spanningsveld op tussen enerzijds *reguleren* (regels, aanwijzingen, kaders, vaststellen) en anderzijds *maatwerk* (richting geven, voorzetten, bouwstenen, analyse-ten). Dit spanningsveld komt voort uit verwachtingen en beschikbare kennis en vaardigheden. De handreikingen die we in het RAP.2 opstellen zullen over het algemeen meer het karakter hebben van maatwerk, ook al zal er sprake zijn van accentverschillen. Meer en meer wordt duidelijk dat we er niet zijn met het opstellen van een handreiking alleen, maar dat het ook gaat om het 'meenemen' van partijen in de aanpak en het overdragen van kennis en kunde. In het vervolg van het RAP.2 willen wij dit aspect meer aandacht

geven, daarbij willen wij ingaan op een drietal vragen:

- Hoe begeleiden we een juiste interpretatie van de PRS/PRV?
- Hoe gaan we de kwalitatieve ambities van de PRS 'vangen'?
- Hoe gaan we gemeenten en initiatiefnemers meenemen in deze nieuwe aanpak?

- *Planologische ruimte t.b.v. ruimtelijke kwaliteit (rood voor groen)*; In de PRS zijn we er van uitgegaan dat met het bieden van planologische ruimte ontwikkelingen op gang kunnen komen die inkomsten genereren die bij kunnen dragen aan ruimtelijke kwaliteit. Medeten gevolge van de huidige economische situatie staan dergelijke verdienmodellen onder druk. Bijkomend probleem hierbij is het duurzaam verbinden van inkomsten uit rode ontwikkelingen met de kosten van kwaliteit en de (juridische) mogelijkheid dergelijke afspraak ook te borgen. In meerdere RAP.2 – projecten speelt een soort van "rood voor groen" principe, ook al verschillen de accenten en spelen er andere vragen. Maar binnen alle projecten spelen vragen over de haalbaarheid, het 'hoe' van de ruimtelijke afweging en over de juridische houdbaarheid van de te maken afspraken. De centrale vraag hierbij is hoeveel planologische ruimte wij willen laten. Op het niveau van een afzonderlijk gebied lijken enkele tientallen woningen nog wel inpasbaar, echter wanneer dit naar het niveau van de gehele provincie wordt doorvertaald, gaat het al snel om grote aantallen en komt de kwaliteit van het landschap onder druk te staan. Dit vraagstuk willen we in het vervolg van het RAP.2 meer aandacht geven.

In 2012 is € 300.000 besteed aan onder andere inventarisaties, (bijdragen aan) handreikingen en (bijdragen aan) onderzoeken. Voorbeelden hiervan zijn een onderzoek naar Historische Buitenplaatsen, opdrachten in het project Kernrandzones waarbij er instrumentarium en juridische gereedschap is ontwikkeld. Ook is er vanuit het project Foodvalley een bijdrage geleverd aan het MIRT onderzoek. Bovendien is het in 2012 al gelukt om bij twee RAP projecten subsidie te verstrekken. Het LEU heeft een subsidie vanuit het project Ervenconsulentschap

toegezegd gekregen, voor de opzet van het Ervenconsulentschap. De tweede subsidie, viel de gemeente Houten ten deel voor het Eiland van Schalkwijk. In 2013 is (t/m het 3e kwartaal) € 350.000 besteed. Een aantal opdrachten zullen pas in het laatste kwartaal van 2013 worden gerealiseerd. Een bedrag van € 80.000 is besteed aan subsidies en met het resterende bedrag zijn ook tot en met het 3e kwartaal 2013 diverse onderzoeken/opdrachten bekostigd. De verwachting is dat het budget voor 2013 grotendeels besteed gaat worden.

COMMUNICATIE

Sinds de start van het programma zijn de communicatieactiviteiten op stoom gekomen. Op projectniveau is er veel afstemming met het werkveld. Op het programma-niveau is de website opgesteld en zijn (tot nu toe) drie nieuwsbrieven verschenen. Hiernaast is samenwerking gezocht met de Adviseur Ruimtelijke Kwaliteit en zijn goed bezochte bijeenkomsten (Landschapscafés en dag Ruimtelijke Kwaliteit) benut om de RAP projecten te positioneren en hierover met het werkveld van gedachten te wisselen.

Het RAP.2 is een pilot in de Factor C aanpak van de provincie. In deze aanpak staat 'weten wat er speelt' (omgevingsbewust werken) en 'daar op in spelen' (signaleren, betekenis geven, beleid verbinden) centraal. Dit betekent dat de communicatieactiviteiten veel meer 'in het hart' van de projecten is geplaatst. Communicatie is daarmee een integraal onderdeel van de projectaanpak. Deze manier van werken past naadloos bij de werkwijze van het RAP.2, waarin het

gaat om concrete casussen en praktijkvoorbeelden. Uit de voortgang van de projecten blijkt dat deze manier van werken zijn vruchten afwerpt.

FINANCIËN

Met de vaststelling van het RAP.2 is voor de uitvoering van het programma in de periode tot en met 2015 € 2,2 mln. beschikbaar gesteld. De inzet van deze middelen is als volgt verdeeld:

2012	2013	2014	2015
€ 350.000	€ 650.000	€ 750.000	€ 450.000

² NB "Groen" moet hierbij breed worden opgevat. Het gaat niet alleen om natuur, maar bijvoorbeeld ook om recreatieve voorzieningen (wandelen, fietspaden) of instandhouding van cultureel erfgoed.

VOORTGANG PROJECTEN

PROJECT 1:

TOEKOMST BODEMDALINGSGEVOELIG GEBIED

Voor de bodemdalingsgevoelige veengebieden is het van belang zicht te hebben op de consequenties van bodemdaling voor het grondgebruik op de langere termijn. Dit kan een basis bieden voor gedifferentieerd gebiedsgericht beleid en geeft een handvat voor een eventueel benodigde transitie van gebruiksfuncties.

Doelstelling: Inzicht krijgen in de uiterste houdbaarheid van onze veengebieden en in de ontwikkeling van maaiveldaling in relatie tot maatschappelijke kosten en baten.

We hebben een bodemdalingsmodel laten maken waarmee we de bodemdaling beter kunnen voorspellen en waarmee ook varianten kunnen worden doorgerekend. We hebben een samenwerkingsverband opgericht met provincie Zuid-Holland en hoogheemraadschap De stichtse Rijnlanden (HDSR), waarin we de eerste fase van de toekomstverkenning uitvoeren. Als blijkt dat we de gevolgen van bodemdaling goed in beeld kunnen krijgen en er met overheidsbeleid op te sturen is, dan volgt fase 2: opschaling naar het Groene Hart. Hiervoor is reeds in Groene Hart-verband volop aandacht. Naast het onderzoek participeren we ook in externe projecten die van nut zijn bij de toekomstverkenning. Zo werken we samen met gemeente Stichtse Vecht en HDSR aan de Agenda 2063, waarin voor Kockengen een visie wordt opgesteld hoe het best met de gevolgen van bodemdaling kan worden omgegaan en welke rol de verschillende overheden daarin kunnen vervullen. Dit project heeft op Rijksniveau de aandacht getrokken en is benoemd als proeftuin-project in het kader van het Deltaprogramma Nieuwbouw en herstructurering. In Europees verband (Climate Kic) werken we mee aan een onderzoek waarin wordt onderzocht of via marktwerking op CO2-rechten, bodemdaling is te remmen. Omdat goede adaptatie- en transitiemogelijkheden later de sleutel zullen vormen voor de mogelijkheden voor een gedifferentieerd en gebiedsgericht beleid werken we samen met kennisinstellingen en het opgerichte Veenweide Innovatiecentrum, om deze mogelijkheden zo dicht mogelijk bij de praktijk, in kaart te brengen.

De resultaten van fase 1 verwachten we begin 2014. Vooruitlopend hierop hebben we inzicht gekregen in de bodemdaling en de gevolgen hiervan rondom Kockengen. Dit project leert ons ook dat een discussie rondom bodemdaling niet zwart-wit hoeft te zijn. Er zijn kansen om in een langere transitieperiode alle gebruikers een toekomstperspectief te laten behouden. De totale toekomstverkenning zal ons inzicht geven in de gevolgen van bodemdaling en de mogelijkheden voor de overheden om hierop te sturen. Maatschappelijke kosten en baten kunnen dan in een vervolgstadium aanleiding zijn tot het formuleren van gedifferentieerd gebiedsgericht beleid.

PROJECT 2:

DUURZAME ENERGIE GOED INGEPAST

De PRS/PRV bevatten beleid en regels met betrekking tot windturbines en biomassacentrales. Dit project richt zich op de toepassing hiervan.

Doelstelling: Handvatten bieden voor het inpassen van duurzame energie, zoals windturbines en biomassavergistingsinstallaties en voor het combineren van de verschillende vormen van duurzame energie met andere (ruimtelijke) functies. Het nieuwe fenomeen 'Energieschappen' en de (ruimtelijke) condities daarvoor krijgen in dit project specifiek aandacht.

Het project richt zich op twee sporen. Spoor 1: het verder helpen of stimuleren van initiatieven voor duurzame energie, en Spoor 2: opstellen van een handreiking voor de inpassing (realisatie) van initiatieven voor duurzame energieopwekking.

SPOOR 1. INITIATIEVEN VOOR DUURZAME ENERGIE:

Dit heeft geleid tot het doen van onderzoek naar en begeleiding bij toepassingsmogelijkheden voor duurzame energie bij lokale bewoners-initiatieven (wind), individuele agrariërs (biomassa, zonne-energie) en bij zogeheten pauzelanden (wind, zon, biomassa, aardwarmte). De onderzoeken en begeleiding hebben zich in eerste instantie gericht op de elementen zoals opgenomen in het PRS-beleid: windenergie en biomassa. In de loop van het project is daar zonne-energie in de vorm van zonne-“akkers” bijgekomen. Dit heeft al veel inzichten opgeleverd in de (consequenties van een) ruimtelijke inpassing van concrete casussen en de mogelijkheden voor een lokale keten (koppeling verschillende functies).

Met de gemeente Nieuwegein is gekomen tot een businesscase voor tijdelijke duurzame energie in Galecopperzoom (A12-zone). Er is een haalbaarheidsstudie verricht naar de financiële mogelijkheden voor zonne-energie, windenergie en biomassa. Op basis hiervan is inzicht verkregen in de benodigde ruimte en inrichting voor een zinvolle businesscase voor met name biomassa en zonne-energie. Samen met de gemeente brengen we dit project verder tot realisatie

met een of meer vormen van duurzame energie in combinatie met ander ruimtelijke functies.

Ook is, in samenwerking met andere programma's, ingezet op onderzoek naar de mogelijkheid om vormen van duurzame energie te benutten als financieringsbron voor gebiedsontwikkeling.

Vervolg van Spoor 1:

- Het pauzeland Galecopperzoom verder brengen met gemeente Nieuwegein tot aan realisatie.
- De ruimtelijke gevolgen van biomassa in kaart brengen en de betrokken cases begeleiden tot realisatie.
- De ruimtelijke visie op zonne-“akkers” met een

aantal cases-gemeenten en in samenwerking met de WUR in kaart brengen.

- De begeleiding van het lokale wind-initiatief wordt voortgezet tot aan voldragen planvorming richting raad.

SPoor 2. OPSTELLEN HANDREIKING:

Op basis van de eerste uitkomsten uit spoor 1 is samengewerkt met de Adviseur Ruimtelijke Kwaliteit

ten behoeve van haar speerpunt energie. Met de inzichten uit spoor 1 en de consultatie van de adviseur is een start gemaakt met verdere uitwerking van spoor 2.

Vervolg van Spoor 2:

- Handvatten voor de (ruimtelijke) inpassing van vormen van duurzame energie, toepasbaar op het gehele grondgebied van de provincie en deze uitwerken naar een handreiking.

PROJECT 3:

DUURZAAM BEHOUD VAN HISTORISCHE BUITENPLAATSEN

De provincie wil, voor zover dit past binnen het overig ruimtelijk beleid, ruimte bieden voor ontwikkeling, gericht op het creëren van economische dragers voor het behoud van cultuurhistorische waarden van buitenplaatsen.

Doelstelling: Handvatten bieden voor duurzaam behoud van historische buitenplaatsen binnen de zone waarin deze ligt.

Om goed zicht te krijgen op het vraagstuk van de instandhouding van historische buitenplaatsen zijn vier representatieve pilots (Sterreschans, Ewijckshoeve, Zuylestein en Beerschoten) geselecteerd. Aan de hand van deze pilots zijn de ingrediënten verzameld voor de handreiking. De belangrijkste onderdelen daarvan zijn gereed. Naast de handreiking zelf, wordt er een rapport opgesteld. Hierin zullen o.a. aanbevelingen voor de rol van de provincie en de gemeente worden opgenomen. Ook wordt er een voorstel opgenomen hoe het adviseringsproces binnen de provincie het beste kan worden georganiseerd. Voor de buitenplaatsen Sterreschans, Ewijckshoeve en Zuylestein is de inventarisatie van de benodigde informatie gereed en ligt er in grote lijnen een advies over de toekomstvisie. De vierde pilot-buitenplaats Beerschoten is op de achtergrond geplaatst omdat de eigenaar (het Utrechts Landschap) op dit moment geen nieuwe ontwikkelingen in voorbereiding heeft. Het belang van het Utrechts landschap is met name om versnelling te krijgen in de RO trajecten die lopen of welke in de toekomst worden opgezet.

De nadruk bij ontwikkelplannen en de provinciale reactie hierop ligt niet op de inhoudelijke advisering naar gemeenten, maar op de processtappen om tot een advies te komen. We helpen gemeenten daarmee tot de

juiste keuzes te komen. Hiervoor is een stappenplan en een waarderingsmatrix opgesteld. Daarbij staat de kwaliteit van de buitenplaats in relatie tot de ontwikkelruimte centraal. Daarbij wordt afgewogen of het maatschappelijk belang van de buitenplaats voldoende is om ontwikkelruimte toe te staan, maar wordt ook de afweging gemaakt of de gevraagde ontwikkelruimte geen afbreuk doet aan die kwaliteiten. De landgoed-exploitatie komt minder nadrukkelijk naar voren in het afwegingsproces. Het is een onderdeel geworden van de afweging, maar niet doorslaggevend in de mate van toe te kennen ontwikkelingsruimte. Het is vooral een check op hoe efficiënt er op dit moment met het beheer van de buitenplaats wordt omgegaan en of alle mogelijkheden voor kostenreductie of bijverdiensten

zijn benut. N.a.v. een expertmeeting is wel inzicht in de gemiddelde verhoudingen van verschillende posten in een exploitatie verkregen. Ook is afgebakend welke posten wel en niet kunnen worden opgevoerd. Bij het project zijn het provinciale Buitenplaatsenteam, het Platform Utrechtse Buitenplaatsen en Utrechts Particulier Grondbezit betrokken geweest.

De handreiking zal via een website van de provincie te gebruiken zijn (met een interactief karakter). Het is niet meer vanzelfsprekend dat producten van de provincie op papier worden uitgegeven, maar gezien de aard van doelgroep is een aansprekende papieren versie van de handreiking onmisbaar.

PROJECT 4:

KANTORENMARKT; VRAAG EN AANBOD IN EVENWICHT

Met de PRS/PRV heeft de provincie een eerste stap gezet om het overaanbod op de kantorenmarkt terug te dringen. De vervolgstap is het met gemeenten en marktpartijen komen tot afspraken over programmering, segmentering en fasering van (bestaande) plannen om daarmee de plancapaciteit terug te dringen. Vanuit het RAP.2 wordt dit proces gefaciliteerd.

Doelstelling: Op de kantorenmarkt vraag en aanbod in evenwicht brengen, zowel in kwantitatief als in kwalitatief opzicht.

De provincie heeft een kantorenaanpak opgesteld met zowel een sturend spoor (maken van harde keuzes voor locaties en inzet van RO-instrumentarium) als faciliterend spoor (communicatie, aanjagen en faciliteren van herbestemming en transformatie van bestaande locaties). Beide sporen versterken elkaar. Wij zijn met de gemeentelijke regio's in overleg hoe deze aanpak gezamenlijk tot uitvoering te brengen.

In 2012 heeft bureau Stec de Utrechtse kantorenmarkt in kaart gebracht en op basis daarvan conclusies en aanbevelingen gedaan. Deze conclusies en aanbevelingen worden op hoofdlijnen door alle partijen onderschreven. Dit heeft een overzicht opgeleverd

van locaties met bijbehorende indicatie (groei, balans, beperking en transformatie), en een eerste aanzet hoe hiermee om te gaan. Op basis van dit overzicht hebben verschillende gemeenten acties ingezet om tot uitvoering van de aanbevelingen te komen. Voor de uitwerking van de harde keuzes (schrappen plancapaciteit, herbestemming van locaties) in samenwerking met de gemeenten zijn de conclusies en aanbevelingen van 'het Stec-onderzoek' de basis. Wij zijn met de gemeentelijke regio's in overleg om in regionaal verband deze keuzes concreet te maken en vast te gaan leggen. Met enkele gemeenten werken we al samen aan een verkenning van nieuw toekomstperspectief voor kantoorlocaties.

In enkele gemeenten is de leegstand van de kantoren (uitgedrukt in m²) afgenomen. Het is nog te vroeg om

te concluderen dat dit structurele afname van kantoren-leegstand is.

In het vervolg gaan we met gemeenten afspraken maken over de realisatie van de adviezen van Stec, deze afspraken borgen en uitvoeren, met inzet van ruimtelijk instrumentarium. Dit betekent met gemeenten ontwikkelen van nieuwe toekomstperspectieven en bestemmingen voor kantoorlocaties. Dit is maatwerk en vraagt ook samenwerking met de marktpartijen. Uiteindelijk is het beoogde resultaat van alle inspanningen dat er een gezondere kantorenmarkt in de Provincie Utrecht ontstaat. Een markt waarin beperkte nieuwbouw mogelijk is en waar geïnvesteerd wordt in verduurzaming van bestaande kantoorlocaties en –panden. Met onze aanpak beogen we dat er vanuit ruimtelijke ordening duidelijkheid voor de markt ontstaat over locaties om op basis daarvan de meest efficiënte investeringsbeslissingen te kunnen nemen.

PROJECT 5:

OPTIMALE INPASSING VAN INFRASTRUCTUUR

In Utrecht staan een aantal ingrijpende aanpassingen van de infrastructuur op stapel. Wij streven naar een optimale inpassing van infrastructuur in het landschap, met aandacht voor een veilige en gezonde omgevingskwaliteit.

Doelstelling: De bereikbaarheid van Utrecht in stand houden en waar mogelijk verbeteren. Tegelijkertijd willen we de landschappelijke kwaliteiten versterken en het leefklimaat verbeteren. Het gaat er om aan het begin van het planvormingsproces doelstellingen te verbreden en de focus niet met name te richten op de verkeerskundige doelstelling. De meekoppelende belangen en kansen voor gebiedsontwikkeling moeten worden meegewogen bij het maken van afwegingen. De wijze van inpassen kan een "sleutel" zijn voor de wijze waarop een breed scala aan ambities binnen een gebied gerealiseerd kan worden. Met dit project ontwikkelen we een integrale aanpak.

Het project kent twee sporen:

1. pilots en experimenten in lopende infrastructurele projecten,
2. leertraject, waarin de ervaringen uit de pilots worden gedeeld en bekeken wordt hoe we in de toekomst zo efficiënt en effectief mogelijk tot een

optimale inpassing van infrastructurele projecten kunnen komen (start oktober 2013).

In het eerste spoor zijn een vijftal pilotprojecten opgepakt. Deze pilotprojecten lopen nog of zijn reeds afgerond, het gaat om de volgende pilots:

- *Salto II, Feedback op proces en inhoud rond het inpassingsvraagstuk:* Het project Salto II is om inhoudelijke redenen stop gezet. De inzet heeft wel geleid tot een groter bewustzijn van de kansen voor ruimtelijke kwaliteit bij de betrokken partijen (gemeente en provincie).
- *Ring Utrecht & NRU, Evaluatie van de activiteiten van het daar opererende kwaliteitsteam:* Deze evaluatie heeft geresulteerd in een aantal aanbevelingen voor verbetering van de inzet van kwaliteitsteams in het algemeen en voor de Ring Utrecht in het bijzonder. Deze aanbevelingen worden momenteel uitgevoerd, waarmee het kwaliteitsteam nog effectiever zal kunnen opereren in dit voor de regio zo belangrijke project.
- *Knooppunt Hoevelaken, Procesmanagement bij de tot stand koming van het dossier Ruimtelijke Kwaliteit en Vormgeving (één van de basiseisen bij de aanbesteding):* Het procesmanagement heeft er ondermeer toe geleid dat de regiopartners het eens zijn geworden over het Dossier Ruimtelijke Kwaliteit en Vormgeving. Bij de aanbestedingsstukken zit nu het meest optimaal realiseerbare eisenpakket voor ruimtelijke kwaliteit en vormgeving binnen de gestelde eisen en de bestuurlijke constellatie. Tevens wordt de regie op ruimtelijke kwaliteit voortgezet in de uitvoering nav een procesvoorstel uit de planfase.
- *Verbreding Lekkanaal, Feedback op proces en inhoud aan de provinciale projectorganisatie:* Verbreding van het Lekkanaal is pas recent een pilot geworden. Tot nu toe heeft hierover alleen uitwisseling binnen de ambtelijke organisatie plaats gevonden. Hieruit zijn enkele procesvoorstellen

uit voort gekomen. Zo is de Adviseur Ruimtelijke Kwaliteit inmiddels gevraagd haar licht op de verbreding te laten schijnen, en heeft zij daarvoor eind september geparticipeerd in een werksessie over de inpassing.

- *N411 (1) Aanbod van de inzet van de onafhankelijke adviseur kwaliteit en/of een kwaliteitsteam aan het bestuur, (2) Procesmanagement en inhoudelijke begeleiding van het kwaliteitsteam, en (3) Interne afstemming na advisering van het kwaliteitsteam:* De inzet bij het project N411 heeft geleid tot een robuust, integraal en duurzaam wegontwerp. Dit nieuwe ontwerp bevindt zich momenteel in het bestuurlijke besluitvormingsproces.

In de periode oktober 2013 – april 2014 borgen we de resultaten en ervaringen uit bovenstaande pilots via een leertraject. Dit traject moet leiden tot heldere afspraken en een procesaanpak waarmee we in de toekomst zo efficiënt en effectief mogelijk tot een optimale inpassing van infrastructurele projecten kunnen komen.

PROJECT 6:

RUIMTELIJKE AGENDA GEMEENTEN

Het is belangrijk dat het provinciaal ruimtelijk beleid in de PRS wordt gerealiseerd en een goede doorwerking krijgt in gemeentelijke plannen. Hier is een actieve ontwikkelingsgerichte benadering voor nodig, die tevens vraagt om een andere invulling van de relatie tussen gemeente en provincie. Het RAP.2 faciliteert het proces om te komen tot ruimtelijke agenda's met de gemeenten.

Doelstelling: Een effectieve samenwerking met gemeenten bij het benoemen en uitvoeren van de gezamenlijke ontwikkelopgaven per gemeente. Voor de provincie is de PRS hiervoor de basis.

Eind 2011 zijn we begonnen om samen met 2 pilotgemeenten (Woerden en Leusden) een werkwijze te ontwikkelen, die resulteert in de realisatie van gemeenschappelijke doelen en ambities. Als voertuig hiervoor is een gezamenlijke ruimtelijke agenda met ontwikkelopgaven opgesteld, die vervolgens in een onderlinge rolverdeling uitvoering krijgen. Deze concept-werkwijze is (intern) verder verfijnd met de pilotgemeenten Utrechtse Heuvelrug en Vianen. Na ambtelijke afronding van de agenda's zijn de daarin opgenomen ontwikkelopgaven in uitvoering genomen. Eind 2012 is gestart met de agendavorming voor de gemeente Stichtse Vecht.

De aanpak heeft geresulteerd in een werkwijze, bestaande uit een eerste intern deel en een tweede deel samen met de gemeente. Bij het interne deel wordt met alle betrokken teams per gemeente een overzicht opgesteld van ruimtelijke gelieerde acties en belangen. Hieruit wordt een voorzet afgeleid van majeure en urgente ontwikkelopgaven, waarbij focus, integraliteit en provinciale meerwaarde sleutelbegrippen vormen. Bij het tweede deel worden samen met de gemeente de gezamenlijke ontwikkelopgaven benoemd en vervolgens nader uitgewerkt in een ruimtelijke agenda. Met de bestuurlijke ondertekening wordt de concrete uitvoering van de ontwikkelopgaven in partnerschap opgepakt. De ervaring heeft geleerd dat de ruimtelijke agenda minder exclusief vanuit de PRS ingestoken, maar gebaseerd is op alle provinciale kaders en programma's, die ruimtelijk gelieerde acties en ambities bevatten.

De ervaring leert dat onze proactieve inzet kan rekenen op breed draagvlak bij gemeenten. Het blijkt

dat juist het zoeken van gemeenschappelijke belangen en doelen leidt tot extra energie onder de deelnemers. Breed draagvlak voor de aanpak bij zowel extern bij gemeenten als intern bij de andere teams. Er liggen inmiddels vijf ruimtelijke agenda's, waarvan ontwikkelopgaven in uitvoering zijn genomen. Eén hiervan (Stichtse Vecht) is recent bestuurlijk ondertekend. Het is de bedoeling dat dit met terugwerkende kracht (en eventueel na herijking) ook gebeurt met de overige lopende agenda's.

We gaan nu gestaag door om ook met andere gemeenten gezamenlijke agenda's op te stellen. Momenteel zijn agenda's in voorbereiding voor Veenendaal, De Ronde Venen en (mogelijk gebiedsgericht) voor ZW-Utrecht (Lopik, Montfoort, Oudewater en IJsselstein). Voor de gemeenten in de beide stadsgewesten zal naar verwachting een andere benadering gevraagd worden, gezien de andere orde van ontwikkelopgaven (problematiek, omvang, abstractie). We zijn continu met gemeenten in gesprek om hen te interesseren met ons de agendavorming aan te gaan. Hiernaast zijn we recent gestart met het vormgeven van de externe communicatiekanalen (website, digitale nieuwsbrief, GIS-applicatie's e.d.). De voortgang van de ontwikkelopgaven van lopende agenda's vraagt om continue ambtelijke en zo nodig bestuurlijke aandacht. Omdat de ruimtelijke agenda's voorts een dynamisch karakter hebben, zal ook de aanvulling of herijking van lopende agenda's regelmatig aan de orde komen.

Onze ambitie is erop gericht om eind 2015 te beschikken over bestuurlijk ondertekende ruimtelijke agenda's voor alle gemeenten. Ondertussen worden ontwikkelopgaven van lopende agenda's gerealiseerd en vervangen door nieuwe opgaven. Hiermee worden

ruimtelijk gelieerde doelen uit provinciale kaders en programma's gerealiseerd en/of krijgen doorwerking in gemeentelijke plannen. Door verbetering van de interne afstemming zal de integraliteit van de ontwikkelopgaven verder groeien en de communicatie met gemeenten (maar ook andere externe partijen) efficiënter en effectiever worden. Door de agendavorming zo mogelijk gebiedsgericht in te steken, kan dit een stimulans betekenen om grensoverschrijdende ontwikkelopgaven intergemeentelijk aan te pakken. De provincie kan hierin zo nodig een verbindende rol

vervullen. Gezamenlijke uitvoering geeft eveneens een grotere effectiviteit en daarmee tijd- en kostenbesparing. Intensiever samenwerken, creëert ruimte om vroegtijdig kansen en (mogelijke) problemen te inventariseren, beter en eerder informatie te delen en gebruik te maken van wederzijdse kennis, expertise en eventueel middelen. De ruimtelijke agenda's bieden een continue basis voor ambtelijk en bestuurlijk overleg met gemeenten. In het vervolg willen wij onderzoeken of de ruimtelijke agenda verbreed kan worden.

PROJECT 7:

HANDREIKING RUIMTE VOOR RUIMTE EN ANDERE VORMEN VAN FUNCTIEWIJZIGING

De PRS/PRV bevat een heldere lijn voor de beoordeling van ruimte-voor-ruimte gevallen: de provincie heeft regels voor het aantal woningen dat bij verschillende sloopoppervlakten gerealiseerd mag worden. In ruil voor extra kwaliteit mag hiervan afgeweken worden. De verantwoordelijkheid voor de beoordeling van dit maatwerk is aan gemeenten. Met dit project bieden we gemeenten handvatten om deze afweging te maken.

Doelstelling: Gemeenten ondersteunen bij het oppakken van hun verantwoordelijkheden ten aanzien van het toepassen van maatwerk voor de ruimte-voor-ruimte regeling.

De oorspronkelijke titel van dit project noemde alleen "ruimte voor ruimte" als alternatieve functie op vrij-komende agrarische bedrijfspercelen: één of meer extra woningen in ruil voor de sloop van de bedrijfsgebouwen. De handreiking ziet echter ook op andere vormen van functiewijziging, zoals de vestiging van niet-agrarische bedrijven in ruil voor gedeeltelijke sloop.

Wij zijn gestart met een inventarisatie van de situaties die zich in de praktijk voordoen en welke ruimtelijke afwegingsvragen daarbij aan de orde zijn. Op basis daarvan is een indeling gemaakt van de onderwerpen die in de handreiking aan de orde zullen moeten komen. Daarbij gaat het bijvoorbeeld over de landschappelijke inpassing van nieuwe ontwikkelingen, het rekening houden met omringende agrarische

bedrijven, vormen van aanvullende ruimtelijke kwaliteit, en het wegen van deze kwaliteit ten opzichte van extra rood. Wij hebben niet de intentie om in elk geval standaardrecepten te bieden, maar om de vragen te inventariseren die bij gemeenten te leveren en tips te geven voor beantwoording. Soms zijn dat simpele oplossingen, veelal zal echter worden verwezen naar goede voorbeelden, informatiebronnen of adviesinstanties. De informatie zal niet alleen betrekking hebben op de inhoud, maar ook op het proces: hoe kan je als gemeente initiatiefnemers in een vroeg stadium stimuleren om zelf met goede oplossingen te komen. Om goed op de behoeften van gemeenten in te spelen is een communicatietraject voorbereid. Voorts hebben we veel aandacht voor de relatie met andere RAP-projecten. Belangrijkste daarvan is het Ervenconsulentschap.

De werkzaamheden tot nu toe hebben een bruikbaar raamwerk opgeleverd voor de opzet van de handreiking. Op basis van één-op-ééngesprekken met gemeenten en workshops met gemeenten en adviseurs bestaat een redelijk goed beeld van de situatie bij gemeenten: de opgave, de kansen en de beperkingen. Om zeker te weten dat we alle gemeenten bereiken, zullen alle gemeenten nog afzonderlijk benaderd worden om hun behoefte te peilen voor de inhoud van de handreiking. Samen met de Adviseur Ruimtelijke Kwaliteit en de Ervenconsulenten zullen we op zoek gaan naar leerzame voorbeelden uit de praktijk. Begin volgend jaar willen we het concept van een handreiking aan de gemeenten presenteren. Een praktisch, handzaam, en aantrekkelijk stuk. Na verwerking van de reacties zal de definitieve versie worden opgesteld.

PROJECT 8:

HANDREIKING KWALITEIT VAN KERNRANDZONES

Voor het borgen en het verbeteren van de kwaliteit van de kernrandzone en voor het ondersteunen van het functioneren ervan, richt de provincie haar beleid op het -eventueel in aansluiting op bestaande voorzieningen- in de kernrandzone mogelijk maken van nieuwe kleinschalige, stedelijk gelieerde functies. De provincie verwacht van gemeenten dat zij voor hun kernrandzone(s) een integrale visie en specifiek beleid ontwikkelen. De provincie zal deze visie vervolgens hanteren als toetsingskader.

Doelstelling: Met de handreiking willen we gemeenten ondersteunen bij het proces van het opstellen van een brede en integrale visie op de kernrandzone. Daarnaast willen we meer begrip bij gemeenten laten ontstaan voor deze nieuwe werkwijze.

In een zevental gemeenten zijn trajecten opgestart voor het opstellen van Visie op de Kernrandzone. Wij hebben op verschillende manieren meegelopen in deze trajecten. Via deze gesprekken zijn de vragen en behoeften van de verschillende gemeenten geïnventariseerd. Dit is gedaan in samenwerking met de ARK, die in verschillende trajecten is betrokken. [pic 5180940]

Voor de informatieopbouw zijn er een tweetal onderzoeken gedaan. Eén voor de inzet van instrumenten, rol en proces bij de opzet en uitvoering van een kernrandzonevisie. Een tweede onderzoek is gedaan naar

de manier waarop de kwaliteiten van een kernrandzone kunnen worden benoemd. Beide onderzoeken worden een bijlage bij de handreiking. Hiermee zijn de bouwstenen voor de handreiking in beeld gebracht. We gaan de bouwstenen verwerken in een concept-handreiking, die in de lopende trajecten wordt getest op bruikbaar-

heid. De informatiebijlagen worden in dezelfde trajecten uitgetest als input voor discussie. In samenwerking met Aorta ontwikkelen we een digitaal kennisportaal. Via dit portaal zullen de verschillende kennisbronnen benaderbaar worden gemaakt en eenvoudig te raadplegen zijn.

PROJECT 9A:

STIMULERING (GEBRUIK) KWALITEITS- GIDS UTRECHTSE LANDSCHAPPEN

Elk Utrechts landschap heeft zijn eigen kwaliteiten die mede richting geven aan de daarin gelegen en omliggende functies en hun ontwikkelingsmogelijkheden. De kernkwaliteiten zijn (RAP 2008 -2011) in beeld gebracht met de Kwaliteitsgids voor de Utrechtse Landschappen. In het RAP 2012-2015 richten wij ons op de bekendheid en het gebruik van de kwaliteitsgidsen.

Doelstelling: Op diverse manieren bekendheid geven aan de Kwaliteitsgids. We gaan er zelf mee aan de slag, we dragen gebruik ervan uit en willen stimuleren dat anderen er, los van onze begeleiding, gebruik van gaan maken.

In het RAP 2008 -2012 is de Kwaliteitsgids Utrechtse Landschappen opgesteld. De afgelopen jaren heeft een intensief communicatie traject plaatsgevonden, met o.a. workshops en bestuurlijk ambassadeur. Het RAP.2-project "Stimulering gebruik Kwaliteitsgids Utrechtse Landschappen" geeft uitvoering aan onze kerntaak ten aanzien van ruimtelijke kwaliteit en landschap. De Kwaliteitsgids is inmiddels breed bekend. Deze bekendheid willen we vasthouden. Voor het opstellen van het plan van aanpak voor de projectencompetitie is een ronde gemaakt langs diverse externe partners. Geconcludeerd is dat er behoefte is om praktische voorbeelden te tonen en niet in de sfeer van visievorming en beleid te blijven. Dit doen we in het RAP.2-project "Stimulering gebruik Kwaliteitsgids Utrechtse Landschappen" door jaarlijks een voorbeeldproject te ondersteunen dat het best aantoont hoe de Kwaliteitsgids Utrechtse Landschappen het verschil maakt. Het plan van aanpak daarvoor is nu gereed.

Dit najaar nog treffen we de voorbereidingen voor een projectencompetitie en in de eerste helft van 2014 willen de competitie uitschrijven. In de opzet van de

competitie op een hoog niveau gelegd. In het plan van aanpak hebben we een groot aantal keuzes gemaakt over de focus en doelstelling van de projectencompetitie. Omdat we het belangrijk vinden dat er voldoende kwalitatief goede inzendingen komen, willen we dit

najaar eerst onderzoek doen naar mogelijke projecten, voor we daadwerkelijk van start gaan. De projectencompetitie dient twee doelen:

1. Bijdragen aan behoud en versterking van de kernkwaliteiten van het landschap: Met een projectencompetitie wil de provincie Utrecht bijdragen aan het behouden en versterken van de kernkwaliteiten van de Utrechtse landschappen. Met de projectencompetitie wil de provincie de waarde en 'het verhaal' van het landschap nog meer

onder de aandacht brengen en direct betrokkenen uitdagen deze kwaliteiten verder te versterken met concrete initiatieven.

2. Positionering van de projectencompetitie in het provinciaal beleid: In de Strategische Agenda 2011-2015 heeft het college van GS vastgelegd wat de provinciale kerntaken zijn. De projectencompetitie gericht op het behouden en versterken van de kernkwaliteiten van het landschap, heeft betrekking op 3 van de kerntaken (RO, Natuur & landschap en Cultuurhistorie).

PROJECT 9B:

ERVENCONSULENTSCHAP

Er zijn tal van (kleinschalige) initiatieven waarvoor de Kwaliteitsgids ook kan worden ingezet. Vanwege de veranderende rol van de provincie krijgen wij dergelijke plannen in de toekomst minder ter advisering voor gelegd. Toch zijn dit wel plannen die grote impact op de landschappelijke kwaliteit kunnen hebben. De ervaring is dat initiatiefnemers open staan voor advisering. Daarom ontstaan in diverse regio's initiatieven voor een ervenconsulentschap. De provincie kan dit steunen en daarmee een provincie-breed ervenconsulentschap faciliteren.

Doelstelling: (1) Het bieden van een platform/instrument ter ondersteuning van initiatiefnemers en gemeenten bij ontwikkelingen in het landelijk gebied met behoud en verbetering van de ruimtelijke kwaliteit. (2) Het sturen op ruimtelijke kwaliteit bij de vele kleinschalige ontwikkelingen in het buitengebied. Het uiteindelijke doel is om een professioneel draaiende organisatie voor ervenconsulentschap te hebben die zich zelf kan bedruipen.

Inmiddels is –dankzij bijdrage vanuit het RAP.2- een Ervenconsulentschap opgericht en zijn een tweetal ervenconsulenten aan de slag. Zij voeren pilots uit bij initiatiefnemers met plannen in het kader van bedrijfsuitbreiding en de Ruimte-voor-Ruimteregeling. De eerste adviezen zijn, op basis van bestaand beleid, binnenkort gereed. Hiervoor is een werkwijze bedacht en zijn formats ontwikkeld. Op basis van een door de provincie goedgekeurd Plan van Aanpak (inclusief communicatieplan) hebben wij subsidie verleend aan Landschap Erfgoed Utrecht (LEU) om het Ervenconsulentschap op te zetten. Hierbij hebben wij samenwerking tussen LEU en Welstand en Monumenten (Welmon) gestimuleerd.

Langzamerhand wordt bekendheid gegeven aan het consulentschap. Op de landelijke website; <http://www.ervenconsulent.nl/utrecht.html> presenteert Utrecht zich inmiddels. Op de Dag van de Ruimtelijke Kwaliteit hebben de consulenten een workshop gegeven over kwaliteit op erven. Het consulentschap functioneert inmiddels. Daarin vindt nu goede samenwerking tussen LEU en Welmon plaats, waardoor beide organisaties een nieuwe rol binnen de wRO kunnen vervullen. De eerste reacties met betrekking tot adviezen zijn positief. Het aantal aanvragen voor deelname aan de pilots overstijgt de verwachtingen.

De komende tijd wordt behalve op het daadwerkelijk geven van adviezen ingezet op bekendheid van deze nieuwe organisatie. Tevens wordt verspreid aanwezige

kennis verzameld, gebundeld en gedeeld. Hiervoor wordt informatie op diverse websites uitgebreid en wordt eind november een grote netwerkbijeenkomst georganiseerd. Tevens worden gemeenten bezocht om de voordelen van inzet van het consulentschap uit te dragen. Met behulp van een klankbordgroep wordt het proces geëvalueerd en zo nodig bijgesteld.

Eind 2015 moet het Ervenconsulentschap zelfstandig draaien. Dan moet het een bekend platform zijn, dat vertrouwen geniet doordat de praktijk heeft uitgewezen dat uitgebrachte adviezen voor betrokkenpartijen meerwaarde oplevert. Uiteindelijk leidt dit tot meer ruimtelijke kwaliteit in het landelijk gebied en erfinrichtingsplannen die soepel de procedures van de ruimtelijke ordening doorlopen.

PROJECT 10A:

HANDREIKING EHS-INSTRUMENTEN

Om ontwikkelingen in de EHS mogelijk te maken zonder te grote aantasting te veroorzaken zijn in de PRS/PRV verschillende instrumenten opgenomen. Deze zijn grotendeels gelijk aan het huidige beleid. De verandering van de sturingsfilosofie heeft invloed op hoe we met de instrumenten omgaan. Nu denkt de provincie regelmatig mee in de planvorming over het wegen van ontwikkelingen, aantastingen, mitigatie of compensatie. In de toekomst wordt dat meer een verantwoordelijkheid van gemeenten.

Doelstelling: Het beleid rond ontwikkelingen in de EHS zijn helder zodat gemeenten weten hoe zij hieraan kunnen meewerken. De provincie speelt dan alleen nog een rol met het leveren van maatwerk bij de complexe ontwikkelingen. Met dit project bieden we handvatten en kennis waarmee gemeenten deze afwegingen kunnen maken.

Om goed in te weten waar en welke behoeften er spelen bij de gebruikers (gemeenten en adviesbureaus) hebben we een enquête uitgevoerd met betrekking tot het gebruik van de huidige EHS instrumentarium (beslisboom). Hieruit bleek dat men enerzijds niet ontevreden was over dit instrumentarium (adviesbureaus) maar dat het niet iedereen deze gebruikt (gemeenten, initiatiefnemer), terwijl dat wel wenselijk is. Er is behoefte aan een overzichtelijke handreiking waarbij voor de initiatiefnemer en de gemeente het vooraf al duidelijk is aan welke voorwaarden voldaan moet worden om een ruimtelijk initiatief door te laten

gaan in de EHS. Met het ontwerp spelen wij in op deze behoeften.

Tevens wordt de komende Partiële Herziening van de PRS en PRV, nodig vanwege o.a. de doorwerking van het Barro, verwerkt in dit project. De nieuwe EHS Wijzer (het is meer een wegwijzer dan een beslisboom) plaatsen we, na toetsing door deskundigen, op de website. Hiernaast maken we signaleringskaarten die deze EHS Wijzer met de nodige informatie ondersteunen, daarbij kan men denken aan een instrument vergelijkbaar met de PRS viewer.

De informatie die nodig is om deze kaarten te vullen moet o.a. komen van de NDFF (de Nationale Databank Flora en Fauna). Dit vormt op de korte termijn nog wel een knelpunt omdat deze databank voor flora- en

faunagegevens nog niet gevuld is met alle data die er van de EHS bij de verschillende instanties zijn. We kunnen dit gedeeltelijk ondervangen door de verschillende kaartlagen (met verschillende waarden van natuur) met de informatie die wel voor handen is te vullen. In de toekomst kunnen deze kaartlagen alsnog worden aangevuld met NDFF data. Hiernaast blijkt het niet mogelijk te zijn om op een simpele manier aan te geven waar meer en minder dynamiek met andere functies in de EHS mogelijk is omdat dit sterk afhankelijk is van het soort ontwikkeling in relatie tot de omgeving. Wel wordt informatie op lokale schaal verstrekt over de kwaliteit van de aanwezige natuur en welke gevoeligheden daarbij in het geding zouden kunnen zijn, dan wel de voorwaarden die de natuur hier aan z'n omgeving stelt.

Belangrijk aandachtspunt in de aanpak is de discrepantie tussen enerzijds de verwachtingen ten aanzien van het instrument (duidelijke regels) en anderzijds de sturingsfilosofie vanuit de PRS waarbij gemeenten en initiatiefnemers meer verantwoordelijkheid hebben gekregen. Hier ligt een opgave om de gebruikers 'mee te nemen' in de werking en van het instrument.

PROJECT 10B:

GEBIEDSGERICHTE AANPAK VOOR KWALITEITSWINST NATUUR EN RECREATIE

Veel recreatiebedrijven zijn gelegen in de EHS. In de PRS hebben we het groei- en krimpmoedel toegepast bij het doorlichten van het EHS-instrumentarium. Hiermee verlichten we knelpunten voor recreatiebedrijven en biedt het instrument saldobenadering ruimte voor toepassing bij verspreid liggende dag- en verblijfsrecreatieterreinen. In dit project willen we hier via een procesaanpak handen en voeten aan geven.

Doelstelling: Het behalen van winst voor zowel recreatie, als voor natuur op de Heuvelrug, maar ook voor landschap en ruimtelijke kwaliteit door het toepassen van EHS regels en de ruimte die de nieuwe PRS biedt voor saldering. Daarnaast willen we de mogelijkheden in kaart brengen van innovaties binnen de bestaande grenzen van de recreatiebedrijven en daarbij behorende maatregelen voor natuur waardoor de EHS beter gaat functioneren.

Omdat oplossingen voor de knelpunten met betrekking tot verblijfsrecreatie, de nodige innovatie en de bijbehorende natuurverbeteringen in kwaliteit en kwantiteit maatwerk zijn hebben we een pilotgebied uitgekozen waar binnen veel behoefte is aan de juiste oplossingen. De betreffende gemeente is Utrechtse Heuvelrug. De gemeente heeft aangegeven behoefte te hebben aan proces ondersteuning. Daarnaast is zij bezig met het (vooralsnog conserverend) updaten van het bestemmingsplan met betrekking tot recreatie.

De gemeente heeft aangegeven dat zij eigenlijk onvoldoende overzicht heeft van de oplossingsmogelijkheden. Daarvoor organiseren wij voor de gehele heuvelrug werksessies die leiden tot concrete suggesties en oplossingen voor dit probleem voor de gehele heuvelrug. In deze sessies worden de vraagstukken uit de praktijk behandeld die aangedragen worden door de recreatieondernemers.

Momenteel zijn wij met hulp van een deskundig bureau bezig deze werksessies te organiseren en samen met de gemeente het proces rond het bestemmingsplan

vorm te geven. De sessies zullen in november plaatsvinden tegelijkertijd wordt het proces rond het bestemmingsplan gestart.

PROJECT 11:

INNOVATIEVE STALLEN

Om zich de komende jaren te kunnen handhaven, zullen veel agrariërs veelal gaan innoveren en/of hun bedrijf vergroten. In dit project wordt de PRS gecombineerd met het advies van de onafhankelijk Adviseur Ruimtelijke Kwaliteit ten aanzien van stalontwerp (Nieuwe Stallen in Utrecht: Kansen voor Kwaliteit).

Doelstelling: Nieuwe initiatieven op het gebied van erfverrichting en stalontwerp een kans bieden om bij te dragen aan de kwaliteitsverbetering in het landelijk gebied, waarbij diervriendelijkheid, milieuverbetering, volksgezondheid en energieopwekking deel uitmaken van het ontwerp en ruime aandacht is voor het geven van een substantiële kwaliteitsimpuls aan het landschap. Hiermee concretiseren we de randvoorwaarden uit de PRS en maken een handreiking voor de toepassing.

In het project Innovatieve Stallen is aanvankelijk gericht op het concretiseren van de criteria t.a.v. ruimtelijke kwaliteit, dierenwelzijn, milieuverbetering en volksgezondheid. Vanuit gemeenten is er behoefte aan deze

verduidelijking. Op dit moment heeft de gemeente Wijk bij Duurstede een bestemmingsplan in voorbereiding waarmee schaalvergroting naar 2,5 ha mogelijk wordt gemaakt. Echter, de stikstofproblematiek vormt

momenteel een beletsel voor het verder in procedure nemen van dit bestemmingsplan. In eerste instantie is gekeken naar initiatieven waarbij schaalvergroting naar een bouwblok tot 2,5 ha aan de orde is. Ook voor de concrete initiatieven vormt de stikstofproblematiek een beletsel. Om een oplossing te vinden voor de stikstofproblematiek is –aanvankelijk- naast dit RAP.2 project een traject gestart om een 'Utrechts' antwoord op de problematiek te ontwikkelen. Gezien de grote samenhang met het project Innovatieve Stallen is recentelijk besloten deze sporen in samenhang verder te ontwikkelen.

Naast de eerdergenoemde initiatieven (schaalvergroting <2,5 ha) zijn er ook initiatieven tot 1,5 ha. Voor deze initiatieven is verbetering van de criteria uit de PRS (landschapskwaliteit, dierenwelzijn, milieuverbetering en volksgezondheid) geen voorwaarde. Uit deze initiatieven is echter ook lering te trekken voor de toepassing van de criteria. Op dit moment kijken we dan ook naar ontwikkeling van een initiatief in de

Bethunepolder waar een innovatief concept (Kwatrijn) ontwikkeld wordt. Dit initiatief geeft vooral inzicht in landschappelijke inpassing, dierenwelzijn en milieuverbetering.

PROJECT 12:

VISIE OP DE RECREATIEZONE

De provincie vindt gebiedsontwikkeling ten behoeve van bovenlokale recreatie en bereikbaarheid voor langzaam verkeer van belang en stimuleert ontwikkelingen in en rond de stadsgewesten Utrecht en Amersfoort in de recreatiezone. Hier bestaat de mogelijkheid om onder voorwaarden –waaronder het beschikbaar hebben van een integrale visie- ruimte te krijgen via 'rood voor recreatiegroen' voor bovenlokale recreatievoorzieningen met een intensief of extensief gebruik.

Doelstelling: Een actualisatie en perspectief voor de ontwikkeling van de recreatie in de recreatiezone om gemeenten en initiatiefnemers te ondersteunen in het ruimtelijk afstemmen van voorgenomen recreatieve ontwikkelingen. De provincie geeft hiermee vooraf helderheid in waar in de recreatiezone ruimte voor ontwikkeling enkel gericht is op recreatieve routes en waar er meer mogelijk is en in de kaders voor 'rood voor recreatiegroen'.

Dit project richt zich op het ontwikkelen van een zonerings binnen de Recreatiezone. Omdat het gaat om het zichtbaar maken van het bestaande, gestapelde, ruimtelijk beleid in dit gebied is het handiger om van een Ontwikkelingsperspectief te spreken. Binnen het project is het grootste deel van de informatie

verzameld en zijn we nu in de fase van de verwerking daarvan tot twee kaarten: een digitale zoneringskaart en een ambitiekaart. Daarnaast participeren we in de pilot Haarzuilens waar het instrument moet bijdragen aan de mogelijkheden het beheer van het parkbos te financieren.

Samen met betrokken beleidsvelden is een voorstel voor een interne zonerings van de recreatiezone gemaakt. In die zonerings, gebaseerd op de zonerings van de Utrechtse Heuvelrug, wordt aangegeven waar rustige recreatieve ontwikkeling mogelijk is, waar gemoedelijke (langzaamverkeer verbinden met pleisterplaatsen) en waar levendige recreatie (met terreinen waar recreanten enkele uren kunnen verblijven). Na een informatieronde langs alle betrokken gemeenten hebben we drie ateliers georganiseerd (Amersfoort, Utrecht Oost en Utrecht West) met ambtelijke vertegenwoordigers van gemeenten (Amersfoort, Utrecht, De Bilt, Zeist, Bunnik, Houten, Nieuwegein, Vianen, IJsselstein, Woerden, Stichtse Vecht, Bunschoten, Leusden en Soest en uit Gelderland: Nijkerk) de terreinbeheerorganisaties (SBB, HUL, Natuurmonumenten) en de programmabureaus. Hier is de voorgestelde zonerings besproken en afgestemd met projecten en plannen van de gemeenten. De ateliers zijn goed bezocht en het belang van het onderling afstemmen van recreatieve ambities werd steeds onderkend.

De informatieronde en de drie ateliers hebben opgeleverd dat het beleid met mogelijkheden voor rood voor recreatiegroen, zoals in de PRS is opgenomen, bij betrokken gemeenten zowel bij recreatieambtenaren als bij ro-ambtenaren bekend is. Er is nu een gezamenlijk beeld van de mogelijke ontwikkelingen binnen de recreatiezone. Over de gebieden waar het rustig moet blijven was iedereen het snel eens. Het signaal dat de kaart van de recreatiezone wat dit betreft uitdraagt is

hierdoor helder. Over de gebieden waar een levendige recreatie geambieerd wordt waren in de verschillende ateliers andersoortige discussies. Rond Utrecht hing dit samen met de RodS gebieden en de herijking. Rond Amersfoort was hier een minder uitgewerkt beeld van. De ateliers hebben hierover duidelijkheid gecreëerd.

We gaan een digitale kaart maken van de zonerings binnen de recreatiezone, deze zal via het web toegankelijk worden gemaakt. Door verwijzing naar ontwikkelingsprincipes uit de kwaliteitsgids zullen de ontwikkelingsmogelijkheden hier verhelderd worden. Daarnaast zullen we ook een ambitiekaart maken aan de hand van de resultaten van de ateliers. In Haarzuilens is Natuurmonumenten nu begonnen met een Quick Scan over de ontwikkelingsmogelijkheden ten behoeve van het te ontwikkelen Parkbos. Dit beschouwen we als een pilot om de mogelijkheden van het nieuwe beleid in de praktijk te zien.

Het uitwerken van hoe rood en recreatiegroen onderling kunnen worden afgewogen en hoe gemeenten de afspraken hierover juridisch kunnen vastleggen zal in een apart traject uitgewerkt worden.

De zonerings en ambitie kaarten zal voor gemeenten en initiatiefnemers een eerste indruk geven van de mogelijkheden voor recreatieve ontwikkelingen in de recreatiezone. De uitkomsten van de pilot rond Parkbos Haarzuilens zullen duidelijk maken hoe het nieuwe planologische instrument daadwerkelijk kan bijdragen aan de recreatieve ontwikkelingen in de Recreatiezone.

PROJECT 13: VISIE OP FOOD VALLEY

De provincie Utrecht ondersteunt de samenwerking in de regio FoodValley; het gebied tussen de Utrechtse heuvelrug en de Hoge Veluwe met daarin de gemeenten Ede, Wageningen, Rhenen, Veenendaal, Renswoude, Scherpenzeel, Nijkerk en Barneveld. Deze regio kenmerkt zich door kleinschaligheid in landschap en landbouw. In deze regio spelen verschillende onderwerpen, zoals: (gebrek aan) innovatie bij agrariërs, kwaliteit van (landschap van) het buitengebied, burgerwoningen op vrijkomende agrarische bebouwing en de manier van toepassen van ruimte voor ruimte. De regio FoodValley bevat ook het voormalige Reconstructiegebied. Het Reconstructieplan is wel geactualiseerd en vertaald in de PRS, maar er is nog geen nieuwe visie op landbouw in het gebied, post-reconstructie.

Doelstelling: Het formuleren van een ruimtelijke visie c.q. handelingskader voor de ontwikkelingen in de regio FoodValley en daarmee bepalen waarop we in dit gebied willen sturen. Hieraan is als tweede doel toegevoegd: het afstemmen van de Utrechtse en Gelderse benadering van de regio FoodValley, voor zowel het vanuit de beide provincies gevoerde proces, als het beleid.

het buitengebied, waarbij initiatieven die leiden tot innovatie, verfraaiing of verbetering op de gebieden food, milieu, klimaat, ruimtelijke kwaliteit en dierenwelzijn beloofd worden met extra ontwikkelruimte (binnen de provinciale beleidskaders).

Planning: Het uitwerken van de menukaart loopt in 2014 verder. Bij verdere uitvoering hiervan zal bekeken worden in welke mate dit voldoet aan de doelstellingen van dit project. In 2014 wordt ook de discussie gestart over post reconstructie, samen met de gebiedscommissie en Provincie Gelderland.

Vanuit de RAP-project hebben wij bijgedragen aan de gebiedsvisie FoodValley die de regio heeft opgesteld. In deze visie geeft de regio, in samenwerking met provincies en waterschap, aan hoe zij de ontwikkeling van de regio ziet, binnen de kaders van beleid en waar zij behoefte dan wel mogelijkheden ziet voor aanpassing. In de gebiedsvisie is het idee ontstaan om een menukaart op te stellen voor initiatieven in het landelijk gebied. Dit start in het najaar van 2013. Het streven is om met de menukaart een leidraad op te stellen voor beoordeling van ruimtelijke initiatieven in

PROJECT 14: EILAND VAN SCHALKWIJK

De (gemeentelijke) structuurvisie Eiland van Schalkwijk is innovatief van opzet en daagt ondernemers en bewoners uit met initiatieven te komen. Tegelijk met de structuurvisie is ook een beoordelingsprotocol vastgesteld, aan de hand waarvan initiatieven worden beoordeeld. Via het RAP 2008 – 2011 heeft de provincie actief bijgedragen aan deze vernieuwende vorm van planologie. In de PRS heeft het Eiland van Schalkwijk de 'experimentstatus' gekregen om hier verder invulling aan te geven. De betrokken overheidspartijen willen de werkwijze verder vastleggen in een 'protocol'.

Doelstelling: Via 'uitnodigingsplanologie' geven we inulling aan gebiedsontwikkeling in een nieuwe realiteit. De casus Eiland van Schalkwijk heeft tot doel te komen tot nadere concretisering van de werkwijze van uitnodigingsplanologie.

Met het inzicht van nu leidt de term 'beoordelingsprotocol' in de tekst hierboven wellicht tot verwarring. De gemeente Houten heeft de structuurvisie 'verdiept' met een beoordelingskader, dat initiatiefnemers ruimtelijk meer houvast biedt.

Tot nu toe hebben zich circa dertig initiatieven aangediend op het Eiland; grotendeels van lokale ondernemers. Initiatieven die niet vallen binnen de reguliere gemeentelijke ruimtelijke kaders komen op de tafel van het accounthoudersoverleg. In dit overleg zorgen de drie overheden – gemeente, provincie en HDSR – er gezamenlijk voor dat initiatiefnemers aan de voorkant van het traject, als hun initiatief meerwaarde heeft/kan krijgen voor de gebiedsontwikkeling van het Eiland, zo goed mogelijk worden begeleid en gefaciliteerd.

Deze manier van werken sluit aan op de maatschappelijke behoefte van de netwerksamenleving en speelt in op lokale urgenties.

Mede op basis van de ervaring die is opgedaan in het accounthoudersoverleg zijn de drie overheden in juni 2013 de Samenwerkingsovereenkomst Eiland van Schalkwijk aangegaan. Deze overeenkomst beschrijft concreet hoe de drie overheden hun onderlinge samenwerking vormgeven. Maar veel belangrijker: de overeenkomst biedt vooral initiatiefnemers duidelijkheid welke stappen overheden en initiatiefnemers (moeten) doorlopen om een (potentieel) kansrijk initiatief tot een succes te maken. 'Beoordelingsprotocol' is lang de werkterm geweest voor dit onderdeel van de Samenwerkingsovereenkomst.

Het is nog te vroeg om concrete resultaten op het Eiland te kunnen benoemen. Ook gebiedsontwikkeling 'in een nieuwe realiteit' heeft tijd nodig. Bovendien kunnen mijlpalen minder makkelijk van te voren worden geduurd dan in traditionele trajecten. Duidelijk is inmiddels wel dat deze nieuwe manier van werken een andere attitude van de overheden vraagt, met een verschuiving van een 'toetsende' naar een meedenkende en faciliterende houding. Dat vergt eveneens tijd en energie. Duidelijk is ook dat het een illusie is om te denken dat deze nieuwe manier van werken minder menskracht vergt. Integendeel: juist het meedenken en faciliteren aan de 'voorkant' vraagt veel tijd. Dat maakt

deze nieuwe manier van werken in het huidige tijdsgewricht –waarin ook de overheden minder menskracht en middelen tot hun beschikking hebben – kwetsbaar. Overduidelijk is dat de gemeente altijd een beroep moet kunnen doen op de provincie (kennis, denkkracht) en dat de provincie daar open voor moet blijven staan. Dat laatste is een signaal dat het Eiland van Schalkwijk 'ontstijgt'.

Het gros van de initiatieven tot nu toe was relatief kleinschalig. Natuurlijk zijn ze wel lokaal belangrijk voor het gebied en zijn bewoners zelf, maar ze brengen nog niet 'de motor' op gang die vooral moet leiden tot een duurzame landbouw in een 'nieuwe constellatie'.

(De 250 woningen die in de PRS/PRV zijn toegedeeld aan het Eiland zijn bedoeld om die motor op gang te brengen). Daar komt kentering in; in de polder Blokhoven kristalliseert het ruimtelijk samenhangend geheel van plannen voor innovatieve veehouderij, de Hollandse Waterlinie en waterberging zich steeds meer uit. Hiervoor zal een publiek-private gebiedsovereenkomst worden afgesloten. LTO-Noord onderzoekt samen met een groot aantal agrarische ondernemers de mogelijkheden om de landbouw in het gebied weer sterk te maken. Last but not least maakt een aantal projectontwikkelaars met belangrijke grondposities op het Eiland geleidelijk de mindshift van 'het denken in getallen' naar het constructief meedenken over de toekomst van het Eiland in al zijn facetten. Deze trajecten zijn uitermate complex en hebben intensieve begeleiding nodig. Daarom hebben de drie overheden inmiddels een (onafhankelijke) gebiedsmakelaar aangesteld.

Het experiment Eiland van Schalkwijk staat voor de provincie vooral in het teken van 'leren in de praktijk'. Leidt het loslaten van een aantal regels, het handelen vanuit een andere attitude en het meer ruimte bieden aan de energie in het gebied zelf (mentaal eigenschap) tot een stevige toekomst voor het Eiland? En als dat in het fysiek-ruimtelijke domein leidt tot andere, door het gebied en zijn bewoners gesteunde oplossingen en 'expressies' dan we tot nu toe gewend zijn in het landelijk gebied, is dat dan erg of moeten we het juist toejuichen? Leidt het leren op het Eiland tot lessen die we ook elders in het landelijk gebied (zouden) kunnen toepassen? Moeten we daarvoor in het ruimtelijk domein meer (durven) loslaten dan we nu al doen? Anders samenwerken met partners? Een ding is daarbij nu al duidelijk: meer loslaten (mocht dat een van de uitkomsten van het leren zijn) betekent niet achterover leunen. Integendeel; gemeente en gebied moeten kunnen bouwen op actieve betrokkenheid van de provincie. Dit is de eerste les. En ook die 'ontstijgt' het Eiland van Schalkwijk.

Provincie Utrecht

Postbus 80300, 3508 TH Utrecht

T 030 25 89 111

